
Уночі 22 вересня 1939 року советська армія зайняла Львів.

Уранці я пішла скупитися. На вулицях невеличкими зграями крутилися солдати Червоної армії, яка вже кілька годин перебувала в місті. «Пролетаріат» і пальцем не ворухнув, щоб її привітати. Самі ж більшовики ніяк не справляли враження радісних і гордих переможців. Перед нами були люди в поганій формі, із землистими обличчями, явно занепокоєні й навіть налякані. Вони видавалися обережними й страшенно здивованими. Довго стовбичили перед вітринами, у яких ще виднілися залишки товарів. Вони зважилися заходити в магазини тільки за кілька днів. Усередині раптом дуже пожвавлювалися. На моїх очах офіцер купував дитяче брязкальце. Він раз у раз прикладав його товаришу до вуха, а коли воно бряжчало, обидва аж підстрибували з радісними зойками. Урешті вони купили його й щасливі вийшли. Після мовчазної паузи отетерілий власник крамниці звернувся до мене, безпорадно запитуючи: «А що ж буде далі, прошу пані? Адже це офіцери».

А більшовиків з'являлося все більше — чоловіків і вкрай потворних жінок. Вони скуповували все, що могли запобати. Роїлися по всіх магазинах. Описана сцена з брязкальцем повторювалася десятки разів на день. А позаяк більшовики не завжди знали призначення багатьох предметів, з ними траплялися й проколи. Наприклад, коли їхні товаришки з'явилися в театрах у довжелезних шовкових нічних сорочках, коли вони купували «хеґари», щоб поливати з них квіти, і багато іншого. Їхня захланність при купівлі товарів якось не збігалася з розповідями про заможність Росії, про те, буцім у Сове́тах є все, чого душа прагне. На запитання львів'ян: «А Копенгаген є?» — вони запевняли, що є, та ще й не один, а тисячі. «А помаранчі?» — «Скільки завгодно! Їх завжди було вдосталь, а тепер, коли ми набудували нові заводи, стало ще більше!»

Ці мемуари можна буде оприлюднити після моєї смерті. Я їх писала в 1945–1946 роках, після звільнення з німецької неволі. Я мала намір видати текст англійською мовою. Я віддала на переклад кілька фрагментів і потім показала їх двом видавцям. Обоє відразу ж їх відкинули, пославшись на те, що «текст занадто антиросійський». За кілька років я знову показала свої спогади двом іншим англійським видавцям, вони теж відмовили, цього разу заявивши, буцім «текст надто антинімецький».

Ці мемуари — свідчення й не більше ніж свідчення того, що я бачила на власні очі під час Другої світової війни. Я знаю, інші пережили набагато більше — я не була ні в Аушвіці, ні в Казахстані, — але я також знаю, що всі старанно написані спогади додають нових деталей в образ минувшини.



ISBN 978-617-614-392-5



Воєнні спогади

Кароліна
Лянцкоронська

ВОЄННІ СПОГАДИ

22 вересня 1939 — 5 квітня 1945

Кароліна Лянцкоронська



Кароліна Лянцкоронська

Воєнні спогади

22 вересня 1939 — 5 квітня 1945

Переклала з польської *Наталя Ткачик*

Лянцкоронська Кароліна

Воєнні спогади. 22 вересня 1939 — 5 квітня 1945 / Кароліна Лянцкоронська ; пер. з пол. Наталі Ткачик. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2023. – 424 с.

ISBN 978-617-614-392-5

Цю книжку, написану 1945 року, впродовж десятиліть європейські видавці відкидали – то як надто антиросійську, то як надто антинімецьку. Сьогодні спогади відомої польської діячки, науковиці, львів'янки Кароліни Лянцкоронської (1898–2002) про події Другої світової війни звучать особливо гостро і суголосно з воєнним досвідом українців у ХХІ столітті.

Кароліна Лянцкоронська описала те, що бачила на власні очі й учасницею чого їй довелося стати: прихід перших совітів до Львова 1939 року, допити НКВС, утечу до окупованого німцями Кракова, діяльність у польському русі опору, перебування у станиславівській в'язниці та конфронтацію з начальником станиславівського гестапо Крюгером, вирок смерті, ув'язнення у львівській та берлінських в'язницях, понад два страшні роки в Равенсбрюку. Але передусім ці спогади – про людяність у нелюдських обставинах, про внутрішню силу й гідність і про те, що війна – це не тільки про смерть, а й про шалену любов до життя.



Книгу видано за підтримки
© POLAND Translation Program
This book has been published with the support
of the ©POLAND Translation Program



FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

Дякуємо Фонду Лянцкоронських за фінансування перекладу

Перекладено за виданням:

Karolina Lanckorońska. Wspomnienia wojenne. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2002.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

На обкладинці Кароліна Лянцкоронська на терасі палацу Лянцкоронських у Роздолі (Львівщина), 1938 рік. Автор фото невідомий.

Copyright © by Fondation Lanckoronski

"This translation is published by arrangement with Społeczny Instytut Wydawniczy Znak Sp. z o.o., Kraków, Poland."

© Книги – ХХІ, 2023, видання українською мовою
© Наталя Ткачик, 2022, переклад
© Євген Приходько, 2022, ідея дизайну обкладинки

ISBN 978-617-614-392-5

Усі права застережено.

Зміст

Передмова	7
Вступ	11
 ЛЬВІВ (22 вересня 1939 — 3 травня 1940)	13
 КРАКІВ (травень 1940 — червень 1921)	64
 ПОЇЗДКИ ГЕНЕРАЛЬНОЮ ГУБЕРНІЄЮ (липень 1941 — березень 1942)	113
 СТАНИСЛАВІВ (березень 1942 — 7 липня 1942)	159
 НА ВУЛИЦІ ЛОНЦЬКОГО У ЛЬВОВІ (8 липня 1942 — 28 листопада 1942)	197
 БЕРЛІН (29 листопада 1942 — 9 січня 1943)	242
 РАВЕНСБРЮК (9 січня 1943 — 5 квітня 1945)	256
 ІТАЛІЯ	374
 Епілог	396

ПЕРЕДМОВА

Список 23 львівських професорів, розстріляних Крюгером	402
Лист Ернста Кальтенбруннера до Карла Якоба Буркгардта, 2 квітня 1945 року.	404
Перелік ілюстрацій	408
Іменний покажчик.	412

У 80–90-х роках, коли хтось із поляків збирався до Риму, то часто жартівливо казав, що хоче там зустрітися з Папою Римським та Кароліною Лянцкоронською. Історія цієї жінки варта екранізації: її насиченого й нелегкого життя, яке припало на три століття (!), з лишком би вистачило на кілька біографій.

Кароліна Марія Аделаїда Францішка Ксавера Малгожата Едіна Лянцкоронська народилася 1898 року в сім'ї чи не найвідомішого в Австро-Угорській імперії мистецтвознавця, колекціонера і мецената Кароля Лянцкоронського. Граф походив зі знатного польського шляхетського роду і володів, зокрема, чималим маєтком у Галичині. Тому дитячі канікули Карли – так її називали близькі – минали в розкішному палаці у Роздолі на Стрийщині. Матір'ю дівчинки була аристократка, німкеня Малгожата Ліхновська¹. Змалечку Карла вільно розмовляла кількома мовами: з батьком – французькою та англійською, з матір'ю – німецькою, а з гувернанткою – польською.

Під час Першої світової війни Кароліна Лянцкоронська працювала санітаркою в реабілітаційному осередку у Відні. Однак обравши за фах не медицину, а мистецтвознавство, дівчина вступила до Віденського університету і згодом захистила дисертацію, присвячену живопису Мікеланджело. Смерть батька змусила її 1934 року переїхати до Львова й зайнятися успадкованими маєтками у Комарні й Роздолі. Незабаром у Львівському університеті імені Яна Казимира Кароліна

¹ Малгожата Елеонора Ліхновська (1863–1957) походила з прусько-сілезької аристократичної родини. Її брат, Карл Макс Ліхновський (1860–1928), був політиком і під час Першої світової війни – німецьким послом у Лондоні.

Лянцкоронська захистила докторську дисертацію, таким чином ставши першою в Польщі жінкою, що здобула докторський ступінь із мистецтвознавства.

Коли 1939 року Червона армія окупувала Львів, Кароліна на власні очі бачила грабунок, невігластво й варварство Азії – так вона називала совітів. І відразу ж приєдналася до підпільного руху опору, вступивши до польської Спілки збройної боротьби (пізніше – Армія Крайова). НКВС неодноразово викликав Лянцкоронську на допити, аж урешті видав наказ про її арешт. Щоб не потрапити в лапи совітів, діячка якийсь час переховувалася. Вважаючи, що перебування під окупацією німецьких загарбників («все ж таки там Європа») має бути легшим, ніж під чоботом совітів, Кароліна Лянцкоронська в травні 1941 року на підроблених документах виїхала до Кракова. Тут вона продовжила діяти в польському підпіллі і водночас легально працювала в Червоному Хресті, а згодом, за дорученням підпільного керівництва, – в Головній опікунській раді, яку Райх визнавав. Ця організація надавала гуманітарну допомогу в'язням нацистських тюрем.

Кароліна Лянцкоронська стала однією із лідерок ради і об'їздила чимало в'язниць Генерал-губернаторства. Таким чином вона підтримувала зв'язки з підпіллям на місцях та дізнавалася про стан ув'язнених, зокрема й політичних. У рамках акції вдалося допомогти 27 тисячам в'язнів.

1942 року Кароліна Лянцкоронська приїхала до Львова, а згодом – до Станиславова, щоб організувати філію ради. Допомагаючи в'язням місцевих тюрем, вона водночас намагалася з'ясувати обставини позасудової страти понад 20 львівських професорів та їхніх близьких, розстріляних гестапівцями на Вулецьких пагорбах у липні 1941 року. Згодом діячка наткнулася на таємниці розстрілу 250 представників інтелектуальної еліти Станиславова у Чорному лісі в серпні 1941 року. За

обидва злочини відповідальний був передусім гауптштурм-фюрер СС і начальник поліції безпеки в Станиславові Ганс Крюгер. За його ж наказом Кароліну Лянцкоронську арештували. Її витримка й гідність під час допиту доводили гестапівця до шалу. Крюгер був упевнений, що Лянцкоронська не вийде живою з його в'язниці, й «похвалився» їй: кров львівських професорів – на його руках. Здавалося б, тепер польську діячку неминуче чекає розстріл або голодна смерть у станиславівській катівні. Уникнути страти вдалося тільки завдяки тому, що за долю Лянцкоронської особисто перед Гімmlером клопотала Савойська династія.

Ув'язнену перевели до львівської в'язниці на Лонцького, де вона провела кілька місяців до листопада 1942 року. У тюрмі діячка написала свідчення проти Крюгера, які потрапили в руки самого фюрера. Верхівка Райху, обурена свавіллям гауптштурмфюрера, розуміла, що Лянцкоронська – надто небезпечний свідок, щоб її відпустити. Але й стратити її не могли, бо справа набула б міжнародного розголосу. 1943 року діячку запроторили до концтабору Равенсбрюк, де вона провела понад два роки до закінчення війни.

1967 року Кароліна Лянцкоронська виступила як єдиний свідок у суді проти Крюгера. Зокрема завдяки її свідченням його засудили до довічного ув'язнення.

Повоєнна діяльність Кароліни Лянцкоронської заслуговує окремої розповіді: одна з найвідоміших польських державних діячок в еміграції, пресофіцерка славнозвісного Другого польського армійського корпусу генерала Владислава Андерса, ініціаторка та засновниця Польського історичного інституту в Римі та фамільного фонду Лянцкоронських...

До Польщі Кароліна Лянцкоронська так ніколи і не повернулася. Перед смертю діячка подарувала батьківщині безцінну мистецьку колекцію Лянцкоронських, зокрема полотна

Рембрандта, Тіціана, Тінторетто, Матейки, Мальчевського та інших митців світової слави.

Померла Кароліна Лянцкоронська 2002-го у віці 104 років.

*

Ці спогади польської діячки про події 1939–1945 років ми видаємо українською у розпал повномасштабної війни Росії проти України. Тому вони здаються особливо живими й актуальними, зважаючи, що ворог України за 80 із лишком років не змінився. Але передусім ці спогади – про людяність у нелюдських обставинах, про внутрішню силу і гідність, про те, що війна – це не тільки про смерть, а й про шалену любов до життя.

Наталя Ткачик

ВСТУП

Ці мемуари можна буде оприлюднити після моєї смерті. Я їх писала в 1945–1946 роках, після звільнення з німецької неволі¹. Я мала намір видати текст англійською мовою. Я віддала на переклад кілька фрагментів і потім показала їх двом видавцям. Обое відразу ж їх відкинули, пославшись на те, що «текст надто антиросійський». За кілька років я знову показала свої спогади двом іншим англійським видавцям, вони теж відмовили, цього разу заявивши, буцім «текст надто антинімецький».

Ці мемуари – свідчення й не більше ніж свідчення того, що я бачила на власні очі під час Другої світової війни. Я знаю, інші пережили набагато більше – я не була ні в Аушвіці, ні в Казхані, – але я також знаю, що всі старанно написані спогади додають нових деталей в образ минушини.

Я не робила в тексті майже ніяких змін, хоча в багатьох фрагментах оповідала про речі, які сьогодні вже широко відомі й навіть описані набагато краще. Проблему можливих скорочень залишаю на розсуд своїх видавців, бо книжку, написану понад 50 років тому, годі самому оцінити чи переписати. При цьому хочу тільки застерегти, що пропуски можуть бути лише на місці деталей, але не загальної атмосфери, у якій ці мемуари писалися. Я доручаю їх передусім Професору Леху Каліновському та Пані Елі Орман. Можливо, вони запросять і інших Приятелів порадитися щодо скорочень.

К. Л.

Рим, 20 лютого 1998 року

¹ 2000 р. професорка Кароліна Лянцкоронська вирішила видати «Воєнні спогади».

Львів

(22 вересня 1939 — 3 травня 1940)

Уночі 22 вересня 1939 року советська армія зайняла Львів.

Уранці я пішла скупитися. На вулицях невеличкими зграями крутилися солдати Червоної армії, яка вже кілька годин перебувала в місті. «Пролетаріат» і пальцем не ворухнув, щоб її привітати. Самі ж більшовики ніяк не справляли враження радісних і гордих переможців. Перед нами були люди в поганій формі, із землистими обличчями, явно занепокоєні й навіть налякані. Вони видавалися обережними й страшенно здивованими. Довго стовбичили перед вітринами, у яких ще виднілися залишки товарів. Вони зважилися заходити в магазини тільки за кілька днів. Усередині раптом дуже пожвавлювалися. На моїх очах офіцер купував дитяче брязкальце. Він раз у раз прикладав його товаришу до вуха, а коли воно брязчало, обидва аж підстрибували з радісними зойками. Урешті вони купили його й щасливі вийшли. Після мовчазної паузи отетерілий власник крамниці звернувся до мене, безпорадно запитуючи: «А що ж буде далі, прошу пані? Адже це офіцери».

А ми тим часом стояли на порозі першого етапу нового життя. Ми знали, що більшовики залишаться тут на всю зиму і з цим нічого не вдієш, ми мусили дочекатися тієї далекої весни. Ми мали радіо і слухали всі радіостанції Європи, тому самі себе переконували, що насправді не відрізані від світу,

бо знаємо перебіг усіх подій. Тож нам із самого початку було відомо, що Варшава не здається, і ми їй безмежно заздрили. Згодом через радіо ми також довідалися, що в Парижі є польський уряд, що цього разу «честь поляків Бог поручив» генералу Сікорському². Щойно відремонтували електростанцію, як на перехрестях центральних вулиць з'явилися радіогучномовці, з яких ми довідалися, що Львів, столиця «западної України», ввійшов у велику родину щасливих народів Радянського Союзу.

«Пролетарі всіх країн, об'єднуйтесь!» – дудніло зусібіч. А радіо трансливало образливі тиради про «панську Польщу» та її «колишнє» військо. Такі програми навіть мали ілюстрації: на стінах кам'яниць влада порозвішувала карикатури. Це дало один-єдиний помітний результат: польського львів'янина-робітника з першої ж миті відвернуло від нової влади, він просто розлютився відповідно до вродженого львівського темпераменту.

Тим часом мов з-під землі почали виростати місцеві українські комітети. Палац наших друзів Голуховських призначили під садибу головного осередку цих комітетів. Це був один із перших актів, спрямованих проти приватної власності. Під час доволі непростого виселення дітей господаря я забрала з горища вже відібраного палацу 11 фраккових сорочок, які належали світлої пам'яті міністру Агенору Голуховському³. Цінну здобич відразу ж віднесла в так званий Краківський комітет, що опікувався прибулими з Кракова. Комітет тоді очолювали

² Владислав Сікорський (1881–1943) – генерал, прем'єр-міністр еміграційного уряду й головний провідник Польських збройних сил, загинув 4 липня 1943 р. в авіакатастрофі поблизу Гібралтару.

³ Агенор Голуховський (1849–1921) – міністр закордонних справ Австро-Угорщини в 1895–1906 рр.

професори Кот⁴ і Ёгель⁵. Ніхто не сподівався такого попиту на найрізноманітніший чоловічий гардероб. Тому міністерські сорочки під фрак, із грізними *vatermörder*⁶ сприйняли на ура – вони відразу ж покрили спини тих, кому були потрібні.

Тоді Львів, либонь, перетворився на місто-мільйонник. Вулицями було важко протиснутися: сюди з'їхалася буквально вся Польща. Проїжджі частини забарикадовані різним транспортом. Хідниками взагалі неможливо пройти. Там юрмилися сотні тисяч людей, які поквапом вдалися до втечі, їх у дорозі часто бомбардували, вони втратили все майно, а нерідко й рідних. Вони звідусюди з'їхалися до Львова, а тепер уявлення не мали, що робити далі. Коли прийшли більшовики, легально виїхати в Румунію вже не можна було, та й перейти в Угорщину – непросто. І все ж одні виїжджали або йшли звідси пішки, а інші – і таких більшість – прибували і прибували. Люди постійно перепитували одне одного: «Що ж буде далі?».

Нагальною проблемою всіх біженців була відсутність їжі й даху над головою. Проте з кожним днем ситуація покращувалася. Почали жвавіше постачати з сіл продукти, хвиля людей відкочувалася на Захід, на «той бік», під німця, який відступив за Сян. Перейти річку було складно, але все ще можливо. За кілька днів вуличні натовпи помітно порідшали, а образ осіннього Львова збагатився новою деталлю – величезною кількістю людей у свитах і хутряних шапках. Це були землевласники, яким удалося знайти у Львові прихисток. Вони й привезли

⁴ Станіслав Кот (1885–1976) – професор історії освіти в Ягеллонському університеті, народний діяч. У 1939 р. організував Комітет опіки над біженцями у Львові. Від грудня 1939 р. – міністр внутрішніх справ в еміграційному уряді генерала Владислава Сікорського. У 1941–1942 рр. – посол у Москві.

⁵ Валерій Ёгель (1889–1972) – професор геології Краківської гірничо-металургійної академії, палеонтолог, еколог, громадський діяч.

⁶ Батьковбивця (з нім., досл.); жартівлива назва високих твердих комірців, елемента чоловічого одягу.

перші новини про вбивства – зрештою, поодинокі – та численні арешти «поміщиків» по селах.

Тоді також приїхав чиновник із Ягільниці, з маєтку мого брата під Чортковом, і повідомив, що брат із сестрою встигли виїхати в напрямку румунського кордону за десять хвилин до того, як прийшли більшовики. Вони в останню мить утекли через Заліщики, де зустрілися з багатьма родичами та знайомими. Відтак мали дістатися Женеви. Щойно в'їхавши на фільварок, ватаг першої банди запитав про брата, назвавши його прізвище й заявив, що пристрелить його.

Перші новини з Комарна⁷, з моєї домівки, привезла моя вірна служниця Ганя Андрушко, проста сільська дівчина. Вона притягла важкий чемодан. За нею простував її опікун, 75-літній Матеуш [Махніцький], слуга на пенсії і домашній тиран зі срібними «францо-йозефськими» бакенбардами. Привітавшись, Ганя показала на чемодан: «Я привезла ваші папери й наукові зошити. Гляньте, чи тут усе на місці». Усе було на місці, зокрема один готовий до друку рукопис, плід моєї восьмилітньої праці. «У мене є й інші ваші матеріали, але я привезла спершу наукові, бо знала, що вони головні». Тільки-но відступила польська влада, як у наш двір у Комарні почали приходити селяни. Розгорталися типові сцени трагедій. Потім прийшли німці, побули кілька днів, здійснили дуже ретельний грабунок і були змушені відступити аж до Перемишля. У Комарні панували місцеві українські комітети, а приплив советських елементів поки що був незначний.

Відтоді русява Ганя знову жила зі мною. Вона часто виїжджала до Комарна по продукти для мене й моїх друзів. Вельми наражаючи себе на небезпеку, привозила дуже потрібні

⁷ Коли 1933 р. помер батько, Кароліна Лянцкоронська стала останньою власницею Комарна.

харчі й мої особисті речі. До мене часто приїжджали місцеві селяни й фільваркова служба. Розповідали, що відбувається. Вони нерідко привозили продукти. Пригадую, як одного разу мені дали сир, загорнутий у два аркуші ілюстрованої статті про флорентійське малярство XV століття з моєї бібліотеки.

А більшовиків з'являлося все більше – чоловіків і вкрай потворних жінок. Вони скуповували все, що могли запобігти. Роїлися по всіх магазинах. Описана сцена з брязкальцем повторювалася десятки разів на день. А позаяк більшовики не завжди знали призначення багатьох предметів, з ними траплялися й проколи. Наприклад, коли їхні товаришки з'явилися в театрах у довжелезних шовкових нічних сорочках, коли вони купували «хеґари»⁸, щоб поливати з них квіти, і багато іншого. Їхня захланність при купівлі товарів якось не збігалася з розповідями про заможність Росії, про те, буцім у СРСР є все, чого душа прагне. На запитання львів'ян: «А Копенгаген є?» – вони запевняли, що є, та ще й не один, а тисячі. «А помаранчі?» – «Скільки завгодно! Їх завжди було вдосталь, а тепер, коли ми набудували нові заводи, стало ще більше!»

Незабаром нам довелося зіткнутися з новою владою і на своїй території – в університеті. На зустріч 29 вересня у головний корпус Collegium Maximum запросили професорів, доцентів, асистентів, студентів і університетських працівників. Зібрання було велелюдним. Над кафедрою висів велетенський кольоровий портрет Сталіна в профіль. Такі непомірно великі розміри нам були відомі хіба що з Візантії. Портрет, що висів перед нами, свідчив про геть іншу ментальність, повністю відрізану від класичного коріння, з якого колись виросла візантійська культура. Я з жахом розглядала риси обличчя й чоло,

⁸ Ідеться про т. зв. кухню Есмарха – спеціальну ємність для заповнення водою, за допомогою неї робили клізму (прим. пер.).

які відтоді повсякчас і повсюдно виринали перед нашими очима – у магазинних вітринах, у ресторанах, на вуличних перехрестях, у трамваях. Це лице мені видавалося геть не схожим на наші лица: на наших проявлялися почуття й думки – мабуть, це особливість облич людей Заходу. А риси, які тоді були переді мною, видавалися мені непроникною заслоною для почуттів і думок. На цьому обличчі, тоді ще незвичному для нас, а сьогодні вже добре знаному, але чужому, ми з жахом відчитали, що над нами запанувала вкрай чужа нам ментальність.

Тим часом у зал увійшли совіти – російський комендант Львова із супроводом, а з ними високий чоловік із грубими, проте напрочуд інтелігентними рисами, в більшовицькій сорочці, – і було видно, що комендант його неабияк шанує. Вийшовши на підвищення, вони запросили ректора Лонгшама⁹ з деканами. Першим виступив комендант, багатою, як мені здалося, російською мовою. Він привітав присутніх, зазначивши, що сам хотів відкрити першу зустріч у цьому будинку, який відтепер служитиме освіченню не панів, а людей. Відтак він передав слово товаришу Корнійчуку¹⁰, члену Київської академії.

Корнійчук підвівся, повільно підійшов до кафедри й почав говорити – розмірено, глибоким сильним голосом. Він виступав українською, мовою Київщини, дещо відмінною від наріччя наших сторін. Розповідав про велич і силу правди та знань, про те, як багато польська культура привнесла у світову. Прекрасними словами віддав данину величі Міцкевича, далі з неймовірною красномовністю говорив про силу й цінність науки, що єднає людство, про місію університетів, особливо

⁹ Роман Лонгшам де Бер'є (1883–1941) – професор цивільного права, у 1939 р. – ректор Університету імені Яна Казимира у Львові.

¹⁰ Олександр Корнійчук (1905–1972) – український письменник і комуністичний діяч; чоловік Ванди Василевської.

Львівської альма-матер, покликаної поєднати дві культури – польську й українську – в одне ціле. Я зрозуміла не все, окремі слова випадали, проте завжди згадуватиму цю промову як одну з найбільш захопливих із будь-коли почутих.

Після Корнійчука виступили майбутні комуністичні аси університету – українці, євреї і поляки. Почали сипати демагогічними фразами. Хтось висунув думку, що з університету треба виключити класи, які колись були «упривілейовані». Тоді почав вимагати слова літній професор Кшеменевський¹¹, колишній ректор, учасник боїв 1905 року, у минулому – політичний в'язень. Коли його монументальна постать з'явилася на сцені, зал вибухнув стихійними оплесками. Демонстративно вклонившись, Кшеменевський звернувся до ректора й голосно та спокійно розпочав: «Ваша магніфіценціє!». Глянув у бік Корнійчука: «Пане академіку!». Потім звернувся до присутніх: «Пані й панове!». Приземкуватий комендант міста, господар життя й смерті, якого промовець узагалі не зволив згадати, неспокійно засовався у кріслі. «Шановний промовцю. – Адресат, що сидів серед слухачів, помітно зіщулювся. – Дехто хоче зробити університет недоступним для частини громади, на що я йому відповім так: якщо Наука, як і істина, одна, якщо ми не визнаємо класових відмінностей, то для мене всі рівні – селянин, робітник, інтелігент і шляхтич. Я навчав селянина, робітника, інтелігента і шляхтича. Мене не цікавить походження людини, яка прагне служити Науці й Правді». На пискляві реакції противників Кшеменевський не відповів, він зійшов зі сцени під оплески майже всього залу. Підвівся комендант із дещо розгубленим виразом обличчя, ніби щось пішло не так, а що – він сам не надто розумів. Комендант зачитав звернення

¹¹ Северин Юзеф Кшеменевський (1871–1948) – у 1923–1924 рр. – декан математично-природничого факультету, у 1931–1932 рр. – ректор Львівського університету. Ініціатор створення заповідника степової флори у Кривчицях.

до Сталіна від присутніх. Воно було обережне, не вельми вірогідне – либонь, щоб нас не надто дражнити. «Хто за – підніміть руку». На кількаторисот присутніх піднялося кільканадцять рук. Комендант із ледь помітним усміхом знову запитав: «А хто проти?». Звісно, жодна рука не піднялася. І додав із виразною усмішкою: «Заяву про те, щоб вислати телеграму, ухвалено одноголосно».

Ми вийшли із зали з відчуттям відрази. Вечоріло. Попри все, на нас справила враження промова Корнійчука, сповнена надії, що Університет Яна Казімежа можна врятувати, що ми зуміємо його без утрат зберегти до весни, як *naufragio Patriae ereptum monumentum*¹². За кілька тижнів ми довідалися, що того ж дня, о дев'ятій вечора, той самий Корнійчук виголосив другу промову, не менш палку, але вже на українських зборах, і в ній обіцяв виключити з Львівського університету всі польські елементи.

А ми все чекали. Здавалося, провидіння веде нас у невідоме, і тому було неймовірно цікаво. Зізнаюся, що в мені взяло гору зацікавлення історички, перед якою раптом відкривається можливість зустрітися з сучасною історією. Якщо вже так сталося, що вся країна на багато місяців – до самої весни – втратила незалежність, то я раділа, що опинилася на советському боці. Це, безсумнівно, був набагато цікавіший досвід. Є ще ж поняття людської гідності, що лежить в основі нашого внутрішнього буття, займає чільне місце в теорії комунізму, а Гітлер його перекреслив, замінив зоологічним культом раси.

Це підтверджувала інформація, що долітала до нас «із того боку». По радіо передавали про масові розстріли в наших західних провінціях, про арешти професорів Ягеллонського університету і про те, що тих вивезли в концтабір. Ясна річ, для

¹² Уцілілий пам'ятник розбитій Батьківщині (з лат.).

нас це було громом серед ясного неба. Відтак полинули безперервні радіопрограми про ліквідацію культурних осередків, про системне знищення бібліотек і архівів, про затирання будь-яких слідів польського історичного минулого. У нас ще жевріла надія, що все неправда, що бодай дешиця новин – всього лиш антигітлерівська пропаганда.

І все ж на противагу всьому цьому треба визнати, що совіти поважали науку й культуру, завдяки чому, без сумніву, можна було багато чого врятувати. Це враження посилювалося, коли університет і справді відкрили. «Викладачі повинні викладати як зазвичай», – ішлося в розпорядженні. Тож ми взяли до роботи, мов нічого й не було. Я теж викладала. У мене була незвична група. Жодного польського юнака – вони переховувалися, поодиночі приходили до нас додому по книжки і вказівки щодо роботи. А лекції відвідували давні слухачки, які стверджували, що проведені зі мною години полегшували їм життя, і нові слухачі – непольської національності, яких прислала нова влада. Я продовжувала викладати за старою навчальною програмою – сієнське малярство XIV століття, тож ці бідні роззяви багато годин безпорадно протирали штани, вдивляючись не в слайди на екрані, а в пустку десь перед собою. А приходили вони мусили, бо нас усіх суворо контролювали. Вони часто засинали на моїх лекціях і акомпанували мені ритмічним хропінням, тоді як я намагалася донести, хто такий Сімоні Мартіні, приятель Петрарки...

Університетська влада зосереджувалася в руках ректора Лонгшама, якого законно обрали ще минулого академічного року, але одного дня ректора звільнив його наступник, професор Київського університету Марченко¹³. Марченко всім

¹³ Михайло Марченко (1902–1983) – історик, професор Київського педагогічного інституту (1937–1939), з 1939 р. – ректор Львівського університету, у 1941–1945 рр. – викладач у Педагогічному інституті в Новосибірську та після війни – в Києві.

розповідав, ніби він син і внук ремісників, зрештою, від нього мало що можна було довідатися, позаяк він не вирізнявся розумом, чого не скажеш про його невідступного товариша Левченка. Той був «політичним комісаром» університету. Ми не надто розуміли, що це таке, але назва нам не подобалася. Товариш Левченко теж активно нами цікавився, проте завжди ненав'язливо. Нам роздали анкети, які треба було заповнити, – щось на зразок резюме. Два пункти в анкеті були дуже важливі: соціальне походження та кількість зроблених винаходів. Останнє нас здивувало. Я намагалася пояснити секретарці Левченка, що для гуманітаріїв, особливо істориків, метою наукових досліджень не може бути власне винахід. Вона здивовано на мене глянула й поблажливо сказала: «Що тут удієш, товаришко? Якщо ви не зробили жодного винаходу – так і запишіть».

Левченко розпорядився заснувати кооператив сталих університетських працівників: від професорів до обслуги. Коли за кілька тижнів у цьому кооперативному магазині закінчилися продукти, комісар дав розпорядження звільнити персонал. У відповідь йому заявили, що це суперечить нашим суспільним принципам, а Левченко роздратовано сказав: «Бо у вас є сяка-така рівність, а в нас її немає».

Одна за одною, ніби непомітно, з'являлися нові кафедри з нових спеціальностей: дарвінізму, ленінізму, сталінізму тощо. Їх завжди заповнювали приїжджими з Києва. Медичний факультет реорганізували в окремий медінститут, що, ясна річ, знову суттєво звузило університетське коло польських професорів. Водночас одну за одною розформували низку інших кафедр – юридичних і гуманістичних. Незабаром від юридичного факультету не залишилося й сліду, а наше коло з кожним днем маліло.

На початку зими з Москви приїхала професорська група. Вони трималися по-діловому й поважно, дехто навіть почасти

виявляв обізнаність із цивілізованими нормами. У справах історичного факультету приїхав професор Галкін. Він викликав мене на розмову в деканат. Проте нашому обміну думками завадили серйозні технічні труднощі, позаяк мій співрозмовець, професор історії Німеччини, не володів жодною мовою, окрім російської. Оскільки він засипав мене запитаннями про мою освіту і спеціальність, а моїх відповідей жодною мовою не розумів, я у відчаї почала говорити з ним уривками латини. Тоді москаль закивав головою. Хоч він ні слова латиною не промовив, та припинив ставити запитання. Під час цієї «розмови» зайшов професор Курилович¹⁴. Почувши, що я звертаюся до москаля латинськими виразами, він швидко вийшов, не в змозі затамувати сміху. Врешті Галкін зазначив російською, що наш факультет потрібно розвивати, особливо археологію та історію мистецтв, бо не вистачає музейників, і що я повинна якнайхутчіше побувати в Ермітажі. На цьому все. За кілька днів російські професори від'їжджали й, прощаючись із нами, наполегливо просили, щоб у разі якихось проблем ми до них зверталися. Що це за проблеми могли бути, почало прояснюватися майже відразу після їхнього від'їзду. Ще під час перебування московських професорів між ними й київськими професорами, які невпинно прибували, панувала відчутна напруга. Поки москалі були у Львові, кияни прекрасно розуміли польську. Адже московська делегація повсякчас наголошувала, що їм байдуже, якої національності професор чи якою мовою ведеться лекція. Коли ж колеги поїхали в Москву, кияни відразу забули польську і вперто ні слова нею не розуміли. А тиск, аби викладали українською мовою, був такий сильний, що це практично стало примусом. Від мізерної кількості професорів

¹⁴ Єжи Курилович (1895–1978) – мовознавець, професор Львівського університету, а після війни – Вроцлавського університету.

і доцентів, зокрема й від мене, не вимагалось навчати студентів українською. Тоді організували курси української мови. Хто був слабший – піддався, проте чимало з нас ні на що не зважало і продовжувало викладати польською.

Десь у лютому 1940 року на нашому історичному факультеті з'явився новий декан – професор Брагінець¹⁵. Він, у хутряній шапці й черевиках, від яких тхнуло лоєм, мене прийняв у деканаті. Доручив вести загальний курс «Бароко, ренесанс, ренесанс, бароко». Назва звучала дивно, бо, найімовірніше, новий керівник не мав певності, яке з цих двох слів треба назвати першим. Уже згодом мені стало відомо: про мою спеціальність йому розповіла одна з моїх учениць-українок, яка задля моєї ж безпеки просила, щоб мені дали читати лекції. Бо поки що ще не траплялося, щоб совіти звільнили викладача, якому самі дали читати курс. Товариш Брагінець, либонь, не знав латинських літер, у будь-якому разі за весь час, коли він був деканом, він так і не зміг прочитати по-латині ні слова. Зрештою, латина йому була ні до чого, адже він професор ленінізму і сталінізму.

Коли когось із професорів звільняли, зникала і його кафедра. Влада заборонила книжки з нематеріалістичної філософії і силу-силенну інших матеріалів, що не відзначалися симпатією до наших східних сусідів (а таких було чимало). Натомість повернула в обіг громадськості низькопробні видання.

Праця в університеті давала подвійний захист – самої людини та її помешкання. Я мала можливість переконатися в цьому, коли зіткнулася з товаришем Павлишенком, капітаном Червоної армії: 19 листопада 1939 року до мене додому¹⁶

¹⁵ Андрій Брагінець (1903–1963) – український філософ, професор, марксист. У 1937–1939 рр. викладав у Харківському університеті. З 1939 р. – завідувач кафедри філософії Львівського університету, декан і проректор з навчальної і виховної роботи.

¹⁶ Кароліна Лянцкоронська жила у Львові на вулиці Зіморевича, 19.

заявився советський офіцер і зайняв одну кімнату. Я пояснювала йому, що вже прийняла до себе родичів, на домівку яких у вересні впала бомба, і що на три окремі кімнати маю повне право як університетська працівниця, окрім того, я мешкаю з вихованкою (Ганею) і маю бібліотеку. Як горохом об стіну. Він нагло ввійшов і облаштувався. Коли я була у квартирі, він сидів відносно тихо, але тільки-но я виходила – починав бушувати.

Першої ночі Павлишенко літав кімнатою, як одержимий, а ми з Ганею сиділи за стіною і чекали, озброївшись найбільшими пательнями, які тільки в нас були. Урешті близько другої він почав пересувати в себе меблі – будував барикаду у дверях до моєї кімнати. Видно, йому не давала спокою доля кількох советських квартирантів, яких у львівських робітничих квартирах посеред ночі відправили на той світ. Цей маневр Павлишенка подіяв на нас заспокійливо. Схоже, він теж заспокоївся, бо вже за мить почулося потужне хропіння. Ми теж заснули мертвим сном. Уранці спектакль почався спочатку. Витягнувши зі сторожа інформацію про мене, він вломився у квартиру і з несамовитим вереском почав вимагати від Гані віддати йому мої золоті меблі, які я від нього сховала. Буцімто йому добре відомо, що до війни в такої «помешціци» були меблі зі щирого золота. І він не такий дурний, щоб повірити, ніби вона жила серед цього страшного мотлоху (у мене були старі італійські неpolіровані меблі), які я зараз повиставляла.

Він увірвався в мою кімнату, почав розглядати книгозбірню, у якій було чимало італійських книжок, і, ошкірившись, крикнув: «Фашистська бібліотека!». Я саме повернулася додому й зайшла в кімнату. Павлишенко заявив: «Я вас арештую». – «В мене зараз немає часу, – гідно і стримано відповіла я. – Мені потрібно в університет». Тоді він, уже значно тихіше, запитав, коли я звільнюся. Ми домовилися на третю дня. Звісно ж, я не

з'явилася на цю зустріч, натомість на неї прийшли три брати Гані – хлопці з наших околиць, які тепер працювали у Львові. Од самого лише вигляду цих трьох багатирів Павлишенко, мабуть, зблід. Вони йому дали ясно зрозуміти, що якщо з голови їхньої сестри впаде бодай волосина, йому буде непереливки. Увечері наймолодший брат сказав, що мій квартирант – як «паперовий тигр». І це було дуже точне окреслення. У ті дні ми повиносили з квартири все, що змогли, до знайомих. Тоді я ще подумала, що трохи недобре, коли в тебе щось є, а вже незабаром зрозуміла, що коли в тебе нічого немає – теж погано.

Виявилося, що наше з Павлишенком співіснування в одній квартирі абсолютно неможливе. Він псував усе, з чим не вмів поводитися. Повикидав із кухні все більш-менш складне приладдя. Особливу ворожість у нього викликала водопровідна система. Ганя мене застерегла: «З ним щось не тойво – він соває голову в кльозету». Наступного дня Павлишенко вже ганяв за нею з револьвером, звинувачуючи в саботажі. Бо ніби вона винна в тому, що, коли він смикає за ланцюжок, вода тече недостатньо довго – і він не встигає добре вимити голову.

Не було ні хвилини спокою. Я забороняла Гані залишатися у квартирі, коли сама кудись ішла, бо небезпека для юної красуні наростала з кожною миттю. Коли ми поверталися додому, на нас завжди чигала нова халепа. Урешті я вирішила податися у військову прокуратуру й почати боротьбу зі співмешканцем. Мої друзі були приголомшені. «Якщо ви переступите той поріг, то вже не повернетесь!». Але в мене не було ні найменшого бажання чекати, поки Павлишенко мене порішить, тож ми з Ганею і моїми «квартирантками» пішли на вулицю Баторія.

Прокурор нас прийняв і уважно вислухав. Найбільш розсудливо і сміливо говорила Ганя, яка добре знала українську. Прокурор сказав скласти вдома протокол і прийти наступного дня. Я все-все описала, а співмешканки переклали

українською. Наступного дня прокурор знову нас прийняв і знову сказав прийти «завтра». Коли ми так ішли вп'яте, друзі вже прощалися зі мною – наче я їх покидала на віки вічні. У прокуратурі записали мої точні дані, довоєнний стан майна і сказали, що відповідь нас чекатиме вдома. Коли я увечері після лекції зайшла у квартиру, мене чекала несподіванка. На дверях висіла картка, що тут мешкає професорка університету, що її помешкання займати не можна. Ганя і «квартирантки» стояли в коридорі. Побачивши мене, вони навперебій почали розповідати, що нещодавно до Павлишенка приходив прокурор, Павлишенко залишився без зброї, з нього зірвали офіцерські відзнаки, а на голові замість кашкета було щось на зразок «будьоновки», як у простих солдатів. Віцепрокурор наказав йому зібрати речі й повідомив отетерілим дівицям, що товариша покарано, бо він ганьбив честь Червоної армії, і відтепер «хазяйка» може спокійно працювати у своїй науці.

На жаль, це останнє побажання не здійснилося. Спокій найближчих днів повсякчас порушували візити знайомих і незнайомих, у квартирах яких теж поселилися совіти. Вони хотіли знати, що саме можна зробити, щоб ті забралися геть.

Після цих візитів почалися інші, вже не такі безневинні. Період військової окупації Львова закінчився, влада перейшла в руки НКВС. З кожним днем настрої в місті змінювалися. У домівки тих, кого підозрювали в «антиреволюційних симпатіях», вдиралися комісари в цивільному, у новеньких коричневих шкірянках, або військові в шапках із темно-синім денцем. Зі мною була особлива морока: я ж хронічна «помещица» й водночас – завдяки університету – недоторканна, ніби посол. Їх це бісило: «А що ви робили до війни?» – іронічно запитували. «Те саме, що й зараз – проводила пари в університеті, але, крім того, мала чистий спокій і могла писати книжки, а тепер навіть до лекцій не можу підготуватися, бо ви

щоранку гупаєте прикладами у двері, заходите, сидите, питаєте одне й те ж, не даєте працювати, і при цьому ще кажуть, ніби в Світах шанують наукову роботу». – «Але ж ви графиня». – «У вас – не знаю, але в Польщі точно ні». – «Як-то в Польше “нет”?» – «Конституція не визнає титулів». Коли звучало святе слово «конституція», вони бараніли. Я показувала свої документи й посвідчення, звісно ж, без спадкового титулу. «Правильно, що нема! Але ваш батько – хто був?» – «Мій батько був меценатом мистецтва». Від такого залізного аргументу їх огортав розпач. «Пашлі в НКВД». Я йшла. Там сцена повторювалася. «Меценат мистецтва» дуже виручав: ніхто не знав, що це за звір такий. Але якось знайшовся комісар, який із ним майже розібрався. Це був здоровенний чолов’яга в хутряній шапці. Вишкірившись у посмішці, він сказав: «Але ми знаємо, що ви з діда-прадіда графиня». – «З діда-прадіда – так, але в Польщі – ні, бо конституція не визнає титулів». І так по колу.

Політичні справи розгорталися стрімко. За конституцією тільки сама держава може вирішувати, чи хоче належати – а точніше, чи хоче просити, щоб її прийняли – до Союзу Соціалістичних Республік, тож населення Західної України незабаром після звільнення мало виявити свою волю. Оголосили плебісцит і розгорнули кампанію. Польське радіо з Франції від імені уряду Польщі заклиало всіх іти голосувати, позаяк будь-які плебісцити, організовані до підписання мирної угоди, *ipso facto* є недійсними й уряд Речі Посполитої не хоче, щоб її громадяни наражалися на небезпеку, не йдучи голосувати. Хоч як це було прикро, та ми голосували практично всі. Завдяки тому, що в моєму прізвищі припустилися орфографічної помилки, я не знайшла себе в списках і тому не голосувала, але це був поодинокий випадок. Того ж дня ввечері о 23-ій (голосувати можна було до півночі) до мене з голосними криками прийшов патруль міліції, озброєний до зубів,

із претензіями, чому це мій чоловік не прийшов голосувати. Я відповіла, що за нього не відповідаю і взагалі ніколи не мала на нього жодного впливу. Гостей це ще дужче роздратувало. І тільки коли до них дійшло, що я не можу змусити голосувати людину, якої просто не існує, вони вибухнули сміхом і пішли геть.

Згодом відбулося друге голосування. Після багатомільйонного бурхливого волевиявлення Союз Соціалістичних Республік зволив прийняти цього Веніаміна, Західну Україну, у своє родинне коло. Тепер настала черга вибирати її представників. Фотографії кандидатів із надрукованими біографіями розвісили на стінах будинків. Одним із головних представників Львова був професор Студинський¹⁷, якому за особливі заслуги як видатному дослідникові української літератури ще за Австрії дали звання надзвичайного професора; а коли 1918 року запанувала ворожа йому Польща, його понизили до звичайного професора (*sic!*). Цього разу уряд Польщі зайняв таку ж позицію, тому ми всі голосували. Спротив тут не мав би жодного сенсу, і все ж, зізнаюся, такі вчинки залишають дуже неприємне відчуття. Голосування було таємне, міліціант відвів мене й Ганю за заслону до урни і простежив, щоб ми вкинули видану нам картку. Так воля населення була виявлена й воля конституції виконана.

Тим часом довкола нас ставало все напруженіше, коло змикалося. Дні коротшали й тьмяніли, почалися сильні морози, зима видалася особливо суворою. А нас із кожним днем усе дужче пригнічувала найстрашніша у світі річ – неволя. Ми загрузали в ній усе глибше, а гори брудного снігу на вулицях

¹⁷ Кирило Студинський (1868–1941?) – мовознавець, літературознавець, філолог-славіст, фольклорист, письменник, громадський діяч. Примусово вивезений зі Львова 1941 р. більшовицькою владою, подальша доля невідома.

советського Львова все вище виростили просто на наших очах. Частішали арешти. Передусім забирали молодих чоловіків. Тюрма «Бригідки» була переповнена, а до всього кудись безслідно зникали хлопці. Спершу зовсім юні – за те, що в школі співали патріотичних пісень. Коли вони зникли – вперше між нами прогримів зловісний поголос, уперше хтось озвучив думку: «Їх вивезли в Росію».

Повторювалися сцени з розповідей Соболевського з третьої частини «Дзядів» – слово в слово – з тією лише різницею, що цього разу дітей поїхало дуже багато. Згодом почали зникати й дорослі, і то чимало. Зникали безслідно, тільки вздовж залізничних колій знаходили записки: «Нас везуть у Росію. Благаємо, згадуйте про нас після війни» – і низка підписів. Професорів не забирали. Тільки в перші дні зникли Леон Козловський¹⁸, Станіслав Грабський¹⁹ і Людвік Двожак, прокурор у комуністичних процесах. Відтоді – тиша. Зате серед інтелігенції були численні арешти, не кажучи вже про офіцерів, яких забрали відразу після капітуляції і велика частина яких давала про себе знати з Козельська і Старобільська. Ми раділи тому, що вони разом, бо гуртом їм буде легше вижити...

Серед інших вивозили й особливо дорогих нам людей. Якось у неділю один із моїх асистентів узяв мене з собою. Ми спакували провіант і пішли в колишній шпиталь страхового товариства, до поранених військових, які ще там лежали. Москалі дозволяли відвідувати їх, але записували відвідувачів

¹⁸ Леон Козловський (1892–1944) – професор археології у Львівському університеті. У 1934–1935 рр. – прем'єр-міністр Польської Республіки. Арештований 1939 р., вивезений до Москви, засуджений до страти. Звільнений 1941 р., перейшов на німецький бік і помер у Берліні.

¹⁹ Станіслав Грабський (1871–1949) – ендек, економіст, професор Львівського університету (1910–1939). У 1923, 1925–1926 рр. був міністром релігійних визнань і громадської освіти. Арештований у вересні 1939 р., звільнений 1941 р.

і крутилися між ліжками, прислухаючись до наших розмов. Туди приходили і збідовані та виснажені від недоїдання львів'яни й приносили пораненим те, чого їм самим бракувало. Ми знали, що, якщо ці люди видужають, їх вивезуть у невідомість, але поки хай відчують, що вони ще у Львові. З однієї зали двері вели до крихітної кімнатки. Пацієнти й відвідувачі з неприхованою увагою поглядали на ці двері, тільки-но вони відчинялися. «Нічого не потрібно, він усе має, стан був важкий, але йому вже краще. Його напевно звідси скоро заберуть, інакше й бути не може», – шепнув мені приятель. І, либонь, помітивши, що я не розумію, про кого йдеться, додав: «Там лежить генерал Андерс²⁰».

Метаморфози відбувалися і з зовнішнім обличчям міста. Польські назви вулиць влада замінила українськими, із крамниць і фірм зникли польські вивіски. Польські власники цих закладів після проведеної в них експропріації тіснилися в одній кімнаті своїх колишніх помешкань і, так само як колишні власники кам'яниць, – чекали. Окрім нерухомості, в них відбирали ще й так звану рухомість, себто предмети інтер'єру, а коли вони наполягали, що це їхня законна, гарантована конституцією власність, отримували вичерпну відповідь: «Конституція діє там, де порядок уже встановлено, а тут його спочатку треба навести, а вже тоді надавати чинності конституції». Після такої заяви люди й надалі чекали, поки вирішиться їхня доля.

З-поміж вільних професій спочатку найкраще велося лікарям. Їхні помешкання були недоторканні. У них лікувалися совіти, особливо советські діти, які часто були в жахливому стані, серед них, зокрема, нерідко траплялися випадки

²⁰ Владислав Андерс (1892–1970) – політик, генерал. 1941–1942 рр. був командувачем Польської армії в СРСР, 1942–1943 рр. – командувач Польської армії на Сході, 1943–1946 рр. очолював 2-й Польський корпус, зокрема в битві за Монте-Кассіно.

туберкульозу кісток. Здорові діти майже не були схожі на дітей. Вони ходили вулицями серйозні й бліді – ніколи не всміхалися й не бігали, їхні величезні очі променіли безмежним смутком, пригніченням і ніби безпросвітною втомою. Вони довго простоювали перед магазинами й зазирали всередину – але навіть тоді їхні очі не всміхалися.

Магазинні вітрини порожніли, товарів не було, замість них красувалися портрети Сталіна. Тільки в антикваріатах ставало все тісніше, туди потрапляли все красивіші речі – Львів розпродавав свою традицію і культуру, щоб вижити. А саме це давалося найважче. Не тільки харчі, а й різноманітні товари доводилося шукати поза стінами магазинів. Першим такого сенсу торговищем став пасаж Міколяша в самому середмісті. Я вчащала в цей пасаж і надовго в нім застрягала. Скуповувала ліки, уколи, вату, лігнін і різні бинти. На мою думку, це треба було робити передусім, щоб підготуватися до весни «у вікопомний рік врожаю і війни»²¹... У чудернацьких торговців я скуповувала товар, винесений із аптек, либонь, ще до націоналізації. Ці скарби громадила в себе вдома і в знайомих, мені здавалося, що я ще чимось можу бути корисна. Для мене було важливо, щоб ця справа залишалася в повній таємниці. Одного разу, коли я сортувала в себе велику кількість розкладених на килимі бинтів – у цьому мені допомагала близька знайома, Ядвіґа Городиська, скульпторка, – прийшла подружка Ядвіґи Реня Коморовська²², дружина полковника. Мене роздратувало,

²¹ Цитата з XI книги («Рок 1812») «Пана Тадеуша» Адама Міцкевича:

О весно! Кто тебе зустрів об тій порі,
у краї нашому, – довіку не забуде!
Якою радістю тоді раділи люди,
якими хвилями пишалися лани
у вікопомний рік врожаю і війни! (переклад Максима Рильського).

²² Ірена Коморовська (1904–1968) – донька генерала Роберта Лямезана-Салінса й Ірени Волянської (Пінінської). З 1930 р. – дружина Тадеуша Бура-Коморовського.

що незнайома особа стала свідком цього – вона точно про все розбавкає.

За кілька місяців міліція почала активно цікавитися пасажем, двічі закривала всіх людей, яких там застала. Тому ми почали ходити за споруду театру Скарбковського, на єврейське передмістя Львова. Там на чималій площі, серед неймовірних кучугур снігу, у болоті, серед незліченних натовпів різношерстого шумовиння й цивілізованих осіб, купувалося і продавалося все, що хочеш і не хочеш. Були там і меблі, і запчастини до автівок і всіляких інших машин, і чорна валютна біржа, і картини, і фіранки, і ковдри, коци, простирадла, старі й нові подушки, чоловічі штани, нові і зношені, цілі й подерті, заштопані й нелатані, були й інші частини чоловічого та жіночого гардеробів – від вечірніх суконь до квітчастих фланелевих халатів, були ключі та цвяхи, ціла й надшерблена порцеляна, гудзики і шпильки, справжнє і фальшиве срібло, лікарські та музичні інструменти, а ще переклади кримінальних романів Вельса.

Усе це продавали-купували серед неймовірного галасу й тисняви. Тільки-но я з'являлася, як мої постачальники засобів догляду відразу опинялися поруч. Називали мене докторкою і радили продавати цей товар хворим утридорога, бо незабаром він закінчиться. А інший торговець біля мене продавав наручники, абсолютно нові, вони широкими рядами звисали з його плеча. А поруч на одній із будок виднілося жовте гумове колесо для хворих, із устромленою всередину мандоліною. Цей натюрморт стояв у мене перед очима довгі роки. Мене охоплював жах від того, що я бачила навколо, від цього уламка Азії, що звалився на Львів. Саме від таких картин на торговищах усе ставало до болю ясно: до нас вторгся Схід і тепер він нас заливає.

Усім цим походам поклато край советське розпорядження від 21 грудня 1939 року – воно скасовувало польську валюту.

За лічені години люди лишилися ні з чим. Потрясіння й величезне хвилювання охопили місто. Ні про що не здогадуючись, люди заходили в магазини й запитували про товар. Їх приголомшувало зустрічне запитання продавця, чи в них є рублі, бо ж злоті вже недійсні. Тоді покупців просили покинути магазин. Коли хтось сідав у трамвай і хотів заплатити, але не мав советських грошей, кондуктор зупиняв транспорт і вимагав вийти. Ніхто нічого не розумів. «Де, за яким курсом можна обміняти злоті на рублі?» – «За жодним і ніде, злоті недійсні». Тоді рублі мала тільки дрібка львівських поляків – їх можна було заробити хіба в совітів. Усі різдвяні свята ситуація була плачевна, потім завдяки чорній біржі вона трішки покращилася. Євреї скуповували злоті, які ще були дійсні «на тому боці» у німців, і за величезну суму злотих платили мізерно мало рублів.

Свята були важкі не тільки через нестачу грошей, але ще дужче через відсутність політичних новин. Нас страшенно гнітила тиша, що запанувала по всьому світі, проте ми не мали й тіні сумніву, що так «довго тривати не може». У нас вселяла надію присутність генерала Вейгана²³ на Сході. Ми вірили, що навесні антигітлерівська коаліція й сили з Близького Сходу розгорнуть наступ на Німеччину, ну, і, звісно, більшовики «автоматично звідси відступлять». Дехто припускав, що все затягнеться набагато довше, ніж нам здається, але ми ні на мить не сумнівалися...

Позаяк утішні новини все не надходили, почали жваво поширюватися чудові пророцтва. Їх передавали з вуст в уста або ще гірше – багаторазово переписували, ховали по домівках,

²³ Максим Вейган (1867–1968) – французький воєначальник, генерал, 1939 р. – головнокомандувач французьких військ на Середньому Сході. Виступав за обмежене співробітництво з Німеччиною, однак 1942 р. потрапив до німців у полон разом з іншими французькими високопосадовцями. Після звільнення 1945-го арештований у 1946 р. за звинуваченням у колабораціонізмі, 1948-го – реабілітований.

а пізніше при обшуках ці записи ставали особливо обтяжливими доказами. Найпопулярнішим був римований віршик-передбачення, у якому й справді розповідалося про чотирилітню війну. Хоч це інколи й непокоїло самих оповісників, та аж ніяк не означало, що війна в Європі, і особливо в Польщі, де вона почалася, триватиме так довго. За цим пророцтвом, «хрест осквернений разом із молотом впаде» і Польща буде від моря до моря. Узимку набуло популярності й так зване передбачення святого Анджея Боболі про те, що росіяни відступлять із Польщі 7 або 9 січня, – його голосно повторювали школярі, і їх за це потім арештовували. Нас непокоїли нові віщування Вернигори. Боротися з пророцтвами – справа не легка, адже вони були для людей як наркотики, від яких, звісно, відвикати важко.

Надію і віру в якусь ілюзорну слабкість Росії вселяла в нас і советсько-фінська війна, проте капітуляція та завершення цього історичного епізоду викликали величезне пригнічення. А з того боку Сяну надходили лихі вісті. По радіо безперервно передавали про все нові виселення польського населення з Помор'я та околиць Познані до Генеральної губернії – так Німеччина назвала цю частину Польщі, де полякам поки що ще дозволяли жити. По радіо розповідали, що сім'ї, літні люди, жінки й діти вирушали на морози, без будь-якого майна – вигнані, викинуті з польських міст і сіл. Вони їхали тиждень або й довше. Труп з вагонів у дорозі часто не вивантажували. Ми слухали все це з жахом, але не могли до кінця усвідомити, бо людина ніколи не розуміє того, чого сама не пережила.

Нам постійно здавалося, що Захід не має і найменшого уявлення про те, що в нас відбувається. Це страшенно пригнічувало. Саме тому одна випадкова зустріч стала для мене такою радісною. Не пригадую точної дати, то було в один із вечорів тієї страшної зими. Я поверталася з наших постійних зустрічей

у Професорському будинку на вулиці Супінського, хутко сходила вулицею Длугоша, хідник якої від проїжджої частини відділяли снігові кучугури. Я проходила під ліхтарем – і на мене впало його світло. Раптом на дорозі зупинилися сани. У саних стояв чоловік у шубі й жваво жестикулював, намагаючись привернути мою увагу. Біля кучера лежала скриня. Мене це дуже заінтригувало. Пробравшись через брудну масу снігу, я вийшла на дорогу. На саних стояв професор Вацлав Ледніцький²⁴. Вишуканою французькою він мене почав перепрошувати: побоюючись, що скриню можуть украсти, професор сам не міг підійти до мене, щоб попроситися. Сьогодні вночі він від'їжджає до Кракова. І додав тихіше, що звідти, дай боже, – до Брюсселя. Я встигла сказати, що радію його від'їзду, бо кому, як не йому, вдасться найкраще розповісти на Заході про те, що тут відбувається. Професор поцікавився моїми планами. Я відповіла, що залишаюся в університеті. Сани рушили. «*Buon viaggio*»²⁵, – гукнула я. «*Buona permanenza*»²⁶, – долинуло вже звіддала.

Серед тих днів, гнітюче монотонних, останній вечір трагічного року особисто для мене видався іншим. Після обіду я повернулася додому й застала невітійну ситуацію. Перед будинком довгим рядом стояли вагонетки – дев'ятнадцять штук. На одну з них вантажили вугілля з підвалу. Це міліція за наказом зверху приїхала «націоналізувати» вугілля нашої кам'яниці, яке ще до війни спільно закупили мешканці. Мене здивувало, що немає Гані. Та вже за кілька хвилин вона прибігла,

вся засапана. «Я була у прокурора, він сказав, що забирати вугілля не можна», – кричала вона здалеку, побачивши мене. Я пішла до колишнього власника кам'яниці. Той сидів у найдальшій кімнаті своєї квартири – сторож погрожував йому й не давав вийти. Бачачи, що нам нема чого втрачати (морози були тріскучі), я почала грюкати кулаком у двері квартир по всій кам'яниці, гукаючи, щоб жінки виходили. В Епоху терору під час Французької революції найнебезпечнішими були жінки, тож я вирішила наслідувати їхній приклад. «Революція то революція – баби на вулицю!» За кілька хвилин на сходи по-виходило кільканадцять жінок. Я їм сказала, що Ганя дізналася в прокуратурі: забирати вугілля – незаконно, і ми повинні спробувати врятувати ситуацію – здійснити щонайголосніший крик. Жінки погодилися. Ми вибігли надвір. Підійшло ще троє-четверо чоловіків, страшенно нажахані, либонь, більше нами, ніж міліцією. Ми зчинили неймовірний вереск, потім зійшли в підвал, звідки міліціонери викидали на вулицю вугілля. Коли вони нас побачили, а тим більше почули, то від страху почали говорити чистою польською і благали нас піти з підвалу й заспокоїтися. Два львівські батяри, які саме проходили вулицею, сказали, що «варто би створити бабські полки – відразу повернулася б Польща». Така почесна увага додала більшого запалу – міліціанти були змушені покинути підвал. А довкола нас уже зібрався натовп, крізь який протискався більшовик у формі. Ми кинулися до нього, пояснювали, що міліціанти, мабуть, забули, що це законотворча держава, що вугілля – комуністичне, адже належить «союзу» всіх мешканців. Перейнявшись виконанням своїх обов'язків, більшовик побіг у міліцію. Коли він повернувся, вже не було ні міліціантів, ні вагонеток. Дві вагонетки поїхали ще до нашої авантюри – ми гостро відчули цю втрату наприкінці березня, коли вугілля закінчилося. А поки що, на Новий рік,

²⁴ Вацлав Ледніцький (1891–1967) – русист, професор історії літератури в Ягеллонському університеті. На початку 1940 р. виїхав до Брюсселю, звідти – в Лісабон, осів у США. У 1940–1944 рр. викладав у Гарвардському університеті в Кембриджі, пізніше (з 1944) – у Каліфорнійському університеті в Берклі.

²⁵ Щасливої дороги (з італ.).

²⁶ Щасливо залишатися (з італ.).

ми, втомлені від кричання, повернулися у свої теплі квартири і спочили на лаврах.

1940 рік розпочався для мене під новою зіркою. 2 січня я склала військову присягу як членкиня Союзу збройної боротьби. Я давно хотіла вступити у військову організацію, проте зволікала з рішенням, бо таємні союзи виростали як гриби після дощу, однак чимало з них були зі штампом партійності. І тільки коли я врешті дізналася про існування військової організації, що підпорядковується Верховному командуванню у Франції, я почала докладати зусиль, щоб мене прийняли. Усе увінчалось складанням присяги перед розп'яттям, 2 січня, у присутності полковника Владислава Жебровського²⁷.

Відтоді впродовж третини року всі мої думки й почуття зосереджувалися на словах цієї присяги. Думаю, той, хто працював у підпіллі (навіть якщо йому не було дано звершити великої чини), погодиться, що багатьом із нас воно дало значно більше, ніж ми йому. Підпілля було для нас невичерпним джерелом сили, щоб вижити. Постійна небезпека створила атмосферу, у якій більшість поляків почувалася добре; ми за це не відповідаємо, хоробрість – не заслуга. Крім того, кожен із нас завдячує підпіллю піднесеними, величними митями. Ця діяльність також подарувала нам друзів, стосунки з якими ґартувалися в боях. Але підпілля має й інший бік. Само собою воно недовготривале. Після низки зусиль на етапі приготування, які вимагали спритності й обережності, має прийти чин, результат, породжений хоробрістю. Натомість підпілля Армії Крайової було змушене вести свою діяльність упродовж багатьох років! І цим воно формувало, зокрема, чимало негативних рис

²⁷ Владислав Жебровський, псевд. Жук (1883–1940) – полковник артилерії, комендант Корпусу кадетів у Львові. 3 грудня 1939 р. – виконувач обов'язків коменданта Третьої ділянки Союзу збройної боротьби у Львові. 25 квітня 1940 р. застрелений під час спроби нелегально перетнути кордон із Румунією.

у людях. Марнославство, одна з найбільших спокус людства, завжди потрапляє на добрий ґрунт, коли можна хвалитися чимось, про що ніхто достеменно не знає. Це хвалькувате марнославство накликало на наші голови багато лиха.

Існує ще одна небезпека – поспішних суджень (як позитивних, так і негативних), і в тодішніх умовах ця небезпека була величезна, особливо зважаючи на характерну нашу рису – впадати в крайнощі, ставлячи штампи героїв або зрадників.

Передусім ламалися люди зі слабким характером, звикали до постійної брехні, повсюдної нещирості, взаємної недовіри. Вони звикли до того, що заняття відбуваються нерегулярно (для молоді це особливо небезпечно), що багато тижнів може бути просто згаяно в чеканні. Зник обов'язок постійно, дисципліновано докладати зусиль, безперервно працювати – а це основа характеру, який має залишатися стійким у будь-якому віці.

Безумовно, у майбутньому такі конспіратори говоритимуть про себе набагато більше, ніж ті, хто всі ті роки поневірявся – без імені, прізвища, без даху над головою, цькований ворогом, одним і іншим, удень і вночі, часто без їжі й майже без одягу, по лісах і брудних льохах, – і все ж їм удалося здійснити вчинки, гідні епопеї Гомера.

Але 2 січня 1940 року я ще не мала уявлення про все це. Я тільки знала, що мене прийняли і я працюватиму. Спочатку роботи було дуже мало, я складала радіовісники²⁸, кожні кілька днів у мене вдома відбувалися то зустрічі офіцерів, то збори, то наради, то переговори з іншими групами.

Серед моїх знайомих тих днів у пам'яті й серці закарбувалася одна людина. Він не був професійним військовим. З усіх, із

²⁸ Якийсь час на основі радіопрограм Кароліна Лянцкоронська різними мовами готувала інформацію про ситуацію в Європі і світі для Третьої ділянки Союзу збройної боротьби Армії Крайової у Львові.

ким я тоді співпрацювала, цей чоловік мав найтвердішу волю, найхолоднішу й водночас найрозсудливішу хоробрість; це був настоятель костелу святої Марії Магдалени, ксьондз Влодзімеж Ценський²⁹. Якось я йому звірилася в одній емоції, незрозумілій для мене самої, але напрочуд сильній. У мою квартиру на збори приходив високий майор Корнель³⁰, вигляд якого щораз викликав у мене різку відразу впереміш із тваринним страхом. Я подавала йому руку через силу. Коли сьогодні, за багато років, я згадую початки нашої конспірації, у мене волосся стає дибки. Адже ті зібрання регулярно проходили в одному місці, у людини, яка була під підозрою апріорі через своє походження, у квартирі без чорного, кухонного виходу, куди постійно навідувалася влада, про що, ясна річ, я регулярно повідомляла своєму начальству. Ба більше. Полковник Жебровський незабаром у мене оселився, а зібрання й надалі тут відбувалися! Коли я про це згадую, доходжу одного висновку: нам тоді страшенно щастило, та це аж ніяк не свідчить про те, що ми були достатньо розумні!

Тоді ми поступово починали розуміти певні політичні аспекти нашої ситуації. Конституція гарантує доволі велику автономію союзним республікам. Москва (принаймні номінально) залишає за собою тільки закордонну політику, військові

²⁹ Влодзімеж Ценський, о. (1897–1983) – син галицького політика Тадеуша Ценського й Марії з Дзедушицьких. Багаторічний настоятель парафії св. Марії Магдалени у Львові. Після початку війни – капелан львівських підпільних організацій. Арештований у квітні 1940 р. і вивезений у СРСР, звільнений в липні 1941-го. З вересня 1941 р. – капелан Армії Польської генерала Андерса. Після війни працював у польському душпастирстві в Англії.

³⁰ Еміль Мацелінський, псевд. Корнель (1892–1941) – діяч Союзу збройної боротьби у Львові. З квітня 1940 р. – в. о. коменданта Третьої ділянки Союзу. Двічі був арештований і звільнений, звинувачений у співпраці з НКВС та участі в арештах у львівському Союзі збройної боротьби. За звинуваченням у зраді вироком каптурового суду при Союзі був розстріляний 17 грудня 1941 р. у Варшаві.

справи та, ясна річ, «безпеку революції». Решту вона перекладає на «союзницькі правління», у нашому випадку – на плечі Києва. Тож ми постійно й повсюдно відчували, що в щоденному житті нами керує не Москва, а Київ, що ми зіткнулися не з Росією, а з проблемами нашого трагічного XVII століття – з Хмельниччиною. Зі Сходу на наші землі нахлинули, як за Владислава IV, соціально несформовані дикуни й боролися з нами в ім'я суспільних гасел, що великою мірою впливали з комплексу меншовартості, з ненависті до культури, якої в загарбника просто не було. А позаяк ця культура була польською, то, відповідно, потрібно було знищувати все польське.

Якщо ж йшлося про справи насущні, то у Львові ми стикалися з простим й інколи дуже простацьким українським націоналізмом частіше, ніж із комунізмом і російським імперіалізмом, який «у дрібні справи не втручався».

З іншого боку, цей імперіалізм, що виводився з Москви, часто прямим текстом обіцяв нам (здебільшого через радіо), що вже близький час, коли Росія захопить усі польські землі й тоді зникне кордон, «який вам зараз так болить». До війни росіяни теж мали свою велику науку й культуру, але вони потонули в морі крові. В окремих царинах науку вдалося відбудувати, на відміну від культури, бо без традиції культури немає. Москві це добре знають, тому шанують науковців і цілком переконані, що результати їхніх досліджень ніколи й ні в чому не суперечитимуть ні класовим концепціям, ні матеріалістичній філософії, ні імперіалістичним принципам Росії.

А тим часом ми в університеті стали свідками боротьби Києва з Москвою за символічну, а отже, важливу річ – назву вищого закладу. Не могли порозумітися щодо одного слова. Київ звернувся до Москви з проханням затвердити таку назву: Український львівський університет імені Івана Франка. Москва погодилася, але без слова «український». Вона була не

проти, щоб університет називався іменем українського поета, але назва не мала містити прикметника на позначення національності. Тож повсюдно з'явилися написи й оголошення з назвою «Львівський університет імені Івана Франка». Проте ми знали, що українці не здалися, той «розформований» напис не давав їм спокою. І вдруге в Москву надіслали подання, заручившись міцною підтримкою впливових товаришів. Урешті якогось дня на вході до університету з'явилися дві великі таблиці багряного кольору, з повною назвою закладу: на одній – російською мовою, а на іншій – українською. В Українському львівському університеті імені Івана Франка переміг Київ.

Проте це не єдині труднощі, з якими зіткнувся Київ. Спершу він розраховував на безумовну підтримку місцевого українського населення й інтелігенції. Невдовзі виявилось, що відмінності між нашими людьми (які ще донедавна, до Першої світової війни, називалися русинами) і населенням Київщини були просто вражаючі. Дорога із Запоріжжя на Червону Русь далека, а 700 років сусідства із західною культурою стерти неможливо. Тож люди, які з діда-прадіда виховувалися в атмосфері польської культури, хоч і були політично вороже до нас налаштовані, часто приходили до нас у відчаї і прямо говорили, що Україна, яка зненацька заволоділа ними, – це щось невимовно дике й до болю чуже. Такі зізнання пробуджували в нас сміливі сподівання на злагоду й порозуміння в майбутньому.

Ми також покладали надії на інші внутрішні советські незгоди. Деякі цивілізованіші офіцери Червоної армії, особливо корінні росіяни, часто не приховували від квартирних господарів яру антипатію і навіть зневагу до НКВС і його методів. Особливо сильно вони виражали крайній антисемітизм щодо євреїв, які в цій інституції кількісно переважали. Нам видавалося, що це характерне для московської структури.

Нас дивувало, як із кожним днем збільшується точність обліку громадян, їхнього соціального походження та роду занять. Виняток становили хіба що біженці «з того боку», яких зареєстрували, та поки що не чіпали. Зрештою їх ставало все менше. Німці й москалі в листопаді уклали щось на зразок домовленості, завдяки якій упродовж кількох днів величезна кількість біженців легально перейшла Сян.

Усіх довоєнних мешканців наших околиць, окрім старих і дітей, примусили працювати. Тільки карта праці давала право на існування, житло, їжу, фактично на повітря й воду. Хто не працював, вважався ворогом революції. Згідно зі статтею 118 конституції кожен громадянин мав працювати й отримувати зарплату згідно з кількістю виконаної роботи та її видом. З такими принципами функціонування суспільства можна погодитися із заплученими очима. Але в нас єдиним працедавцем була Держава. Той, хто не працює, не виживе, а роботу може дати тільки Держава, отже, право на існування має той, кому Держава, себто Партія, дасть цю роботу. Інакше кажучи – хто не подобається Партії, не отримає праці й не виживе. Ми були приголомшені цим відкриттям.

Таким чином влада повсюдно й повсякчас контролювала приватне життя, проникаючи в кожную його молекулу. Будь-які контакти з владою (а їх годі було уникнути) мали ще й інші наслідки. Громадянина постійно провокували, змушували висловлювати свою думку про режим, про зміни ладу, про нові відносини тощо. Його весь час запитували, чи вважає він советське розв'язання соціальної проблеми справедливим, чи подобаються йому проведені реформи, чи добре йому в совітах (і це запитання ставили найчастіше), чи він радіє їхньому приходу. Ухиляння від відповідей не віталось, а кожне слово аналізували мало не під мікроскопом.

Загострювалися і шкільні проблеми. Незабаром після вторгнення школи знову відкрили й хутко ввели нову навчальну програму та розподілили години. Багато уроків відвели на вивчення української мови. Як і в університеті, російську не вчили. Польську скоротили до читання й писання, релігієзнавство скасували. Замість нього ввели балачки про советський рай, доброту батька Сталіна, найдбайливішого опікуна, про жорстокість польських панів і їхнє переслідування трудящих. Ця пропаганда завдавала батькам чимало клопоту, бо діти на неї реагували дуже різко, точніше настільки гідно, що кількість арештованих із кожним днем зростала.

Щодо історії, польської літератури та релігієзнавства, то діти, які навчалися у воєнні роки, безсумнівно, знали ці дисципліни набагато краще, ніж їхні попередники. Удома їх навчали заборонених предметів із таким запалом, якого вже давно не бачили. У юних умах Польща й релігія злилися в нерозривну цілісність, згідно з нашою традицією, а пролита за ці ідеали жертвна кров шкільної молоді також відповідала нашій традиції...

Справедливості заради треба визнати, що релігійного переслідування в класичному розумінні цього слова, всупереч очікуванням, не було (якщо не брати до уваги скасування в школах релігієзнавства). Звісно, священників пасли, проте арештів серед кліру не було, хіба що на це знаходилися конкретні політичні причини. За релігійне життя взяли з іншого боку: на костели наклали величезні податки. Проте коли це розгорталося, мене регулярно сповіщали з дому. У чисто польському селі Хлопи³¹ під Комарном щойно звели новий великий костел³², як спалахнула війна. Советська влада наклала вели-

³¹ Зараз с. Переможне (прим. пер.).

³² Кароліна Лянцкоронська була фундаторкою і меценаткою цього костелу.

чезний податок на село, яке в міжвоєнний період добре заробляло, тож воно податок сплатило відразу. Ба більше. Селяни навперебій трудилися, щоб закінчити костел, і скуповували все для внутрішнього облаштування.

Якось, коли я йшла вулицею Сикстуською, почувла за собою виклично голосні слова: «Слава Ісусу Христу!». Це був один сільський господар із величезним мішком за плечима. «А пані ж нічого не знають, що я несу!» – сказав мені, хитро підморгуючи. «Звідки ж мені знати? Хоча страшенно цікаво». – «А святого Антонія, тільки що купив, – задоволено пролунало у відповідь. – Прошу пані, вони такі дурні! Як ідуть попри нашу будову, то кричать на нас, що ми ідіюти. А самі не знають, що ідіюти і дурень – то є той, хто не вірує в Господа». Такої ж думки дотримувалися й деякі більшовики, які вдосвіта, ще в сутінках, тишком прослизали в сповідальню, а після сповіді приступали до Євхаристії. Люди розповідали, що якось ксьондз, даючи Святе Причастя, раптом призупинився й почав вагатися, побачивши перед собою навколішки советського солдата. А той, зрозумівши, в чому річ, підніс голову й упівголоса сказав: «Давайте вже мені Бога!», на що духівник був змушений виконати його побажання.

Селяни приїжджали до мене часто, розповідали, що діється вдома. На їхню думку, діялося щось дуже погане. Головна мета, з якою вони приїжджали, – дізнатися про ситуацію в суспільстві. Вони чекали, що я їм скажу, «скільки то ще треба чекати, аби нарешті знову була Польща».

Між селянами поділили земельні угіддя фільварку, але вони не були задоволені, побачили, що цієї землі мало. А те, що вона дісталася безплатно, наповнювало їх недовірою до людей, які їм цю землю роздали, не будучи її власниками. Принаймні при мені вони наголошували, що думають, ніби все це ненадовго.

А ще вони помітно хвилювалися, коли помічали, що особисто я не хочу, щоб повернулися колишні відносини, велика відповідальність і велика ворожість, з якою останнім часом значна частина суспільства ставилася до так званої великої власності. Коли селяни поверталися від мене в Комарно, то розповідали, що «їй без нас не так уже й зле, вона собі заробляє в університеті й має чистий спокій. Ми їй не в голові, а то є погано».

Коли ж почалися розмови про створення колгоспів, людей охопила паніка. Становище цих селян було особливо важке, позаяк ішлося про споконвічно польські села: Хлопи, Бучали, Тулиголове, про прастарі казимирівські колонії.

Великі протистояння були ще до війни: між цими селами, які національно були дуже свідомі й розмовляли чудовою, де-що архаїчною польською, і довколишнім українським морем люду. Тепер вони трималися стійко, але їм було дуже важко. Одного разу до мене прийшов господар із сусіднього села Кліцько-Колонія. Це було нове поселення, утворене після Першої світової війни, коли мій батько розділив колишній фільварок Кліцько. Ці землі викупили польські селяни з сусідніх сіл – напливного елементу там узагалі не було. Мій гість був помітно стурбований і пригнічений. Після розтягнутої розмови про все й ні про що раптом сказав:

– Я сьогодні приїхав до вас, бо в нас якісь зміни, а я ще не знаю які.

– Що там? Кажіть!

– Нас переписують.

– Кого?

– Ну нас, що після тамтої війни купили землю фільварку, всю Кліцько-Колонію.

– Хто переписує?

– Совіти, які понаїхали. Що нам робити?

– Старайтеся, щоб вони не склали точних списків.

– А як, коли наші українці так страшно пильнують, що кожну душу рахують, кожної дитини дошукуються. Лише б це не до якоїсь висилки в Росію, бо щось таке українці побалікують.

– Вони тільки лякають. Це неможливо.

Він пішов. Це трапилося в січні, був ранній темний ранок. 11 лютого так само вдосвіта до мене у квартиру прийшов селянин із Бучал, який нам із Ганею видався одержимим. Він щось бурмотів і плакав; кричав, що вони поїхали. Було 30 градусів морозу, тож я намагалася привести його до тями, дала випити щось гаряче. Він випив і сів. Тоді я від нього дізналася, що вночі прийшла армія і за дуже короткий час вивезла всю Кліцько-Колонію, себто всі родини, що походили з сусідніх польських сіл, а після Першої світової осіли на колишніх землях фільварків. Уже за пів години після того, як наших вигнали, українці з місцевих сіл ще вночі позаймали їхні обійстя. Депортованим дозволили взяти з собою тільки те, що вдалося прихопити нашвидкуруч, трохи їжі й перини. Зі слів мого гостя, їм дали до години часу.

– Куди їх забрали?

– На потяг.

– А потяг?

– Ще стоїть у нас на станції, але солдати нікого не пускають.

Під час цієї розмови мене не полишала одна думка: наврода чи це сталося тільки в Кліцько-Колонії, либонь, усе набагато гірше.

– А когось із Бучал забрали? – запитала я.

– Нікого, ні від нас, ні з Хлопів.

За годину він пішов, обіцяючи повернутися, тільки-но дізнається щось нове.

В обід прийшов ще один гість. Я особисто його не знала. Він був так само не в собі, як і його попередник, але повадився по-іншому. Бо цього разу це був не селянин, а інженер з-під

Львова. Він уже не бурмотів і не плакав, тільки говорив так швидко й уривчастими реченнями, що його заледве можна було зрозуміти. При цьому він весь час перебивав свої розповіді категоричною вимогою, щоб я йому допомогла. За якийсь час я зрозуміла, що він швагро лісника, якого тієї ночі з дружиною і двомісячною дитиною вивезли з лісів Комарна. Інженер розповів, що потяг ще стоїть у Комарні, що ліснику вдалося передати дитину мамі дружини, яка підійшла до вагона, але советський солдат побачив і змусив бабу віддати дитину матері, що на кількох станціях між Львовом і Комарном стоять потяги, які стереже військо, і з цих потягів лунають співи.

Після обіду прийшов третій гість. Літній господар із Хлопів. Він майже не говорив, сидів у кухні, стискаючи й розтискаючи долоні. Коли він трішки відійшов, то крізь зуби процідив, що добре знає, хто з українців склав для совітів списки так званих колоністів, і коли знову буде Польща, то жоден із них не вийде живим із його рук. Сказавши це, він, майже не попрощавшись, пішов геть. Тоді я зрозуміла, наскільки сильна жага помсти і які ми наївні мрійники, коли думаємо, що після цієї шокуючої терапії ще буде можливим співіснування двох наших народів, що ми знайдемо спільний знаменник.

Наступного дня, 12 лютого, Львів охопила паніка. На вокзали прибували нові потяги, на рейках стояли довгі ряди вагонів для худоби. Лунали співи. Зазвичай співали «Хресну дорогу», адже був Великий Піст. За потягами наглядали військові. Міське і приміське населення стихійно кинулося на вокзали. Якщо за вагонами стежив киргиз чи калмик, то шансів не було; якщо ж там стояв москаль, то він часто вдавав, ніби нічого не бачить, інколи навіть сам крізь ґрати верхнього віконця подавав воду, їжу, молоко або ліки.

Було страшенно холодно. Лютневі морози були не менш зухвалі, як раніше у вересні зухвала хороша погода. Потяги

невпинно прибували. Вагони були зачинені, тільки дозволяли – і то не завжди – викидати трупи. Увечері тіла складали на колії. Серед них було чимало замерзлих дітей. Як виявилось, не всюди, як у Кліцьку, можна було взяти з собою перини – деякі села (якщо цього вимагав місцевий український совіт) люди покидали без нічого. Потяги з околиць з'їжджалися до західного й північного боку Львова, а новини надходили зусібіч, зі всіх окупованих воєводств і повітів. З довколишніх сіл вивозили поляків, які придбали землю після 1918 року, – як «напливний» елемент, який польська влада тут «штучно» насадила. А ще тоді забирали професійних лісників. На коліях за львівськими вокзалами стояв цілий парк потягів, в середньому по 80 людей у вагоні для худоби, одні помирили, інші народжувалися – а мороз не відпускав. Урешті перші потяги рушили на Схід. І тоді страшно розносився спів, завжди той самий, дві незмінні пісні: «Боже, що Польщу...» і «Рота» («Не покинемо землі, з якої наш рід...»).

Не пригадую, якого саме дня, але десь у той час відбулися одні з найважливіших у моєму житті відвідини. До мене завітав ксьондз Тадеуш Федорович³³, який інколи навідувався в різних справах, пов'язаних із наданням допомоги. Коли я йому відчинила, мене вразив вираз його обличчя – спокійний, майже радісний, наче він променів якимось внутрішнім щастям. Він так контрастував зі стражданням, що панувало довкола.

- Я прийшов попрощатися.
- А куди, отче, ви їдете?
- Не знаю.

³³ Тадеуш Федорович, о. (1907–2002) – канонік римо-католицької капітули у Львові, секретар «Карітасу» львівської архідієцезії. 1940 р. добровільно виїхав із поляками, яких вивозили на Схід, повернувся як капелан польської дивізії генерала Сверчевського.

Він сів і вийняв із кишені крихтний кришталевий келих.

– Це з дому, – усміхнено сказав. З другої кишені дістав маленьку книжечку, на сторінках якої мікроскопічними літерами був текст незмінних частин літургії. Тоді я все зрозуміла.

Священники намагалися проникнути у вагон, коли поїзд уже рушив, і охоронці стежили, щоб цього не допустити, але часом окремим отцям таки вдавалося. Мій гість сказав, що погодив свій виїзд із духовною владою і сподівається, що йому вдасться стрибнути у вагон у момент від'їзду. Він планував здійснити це двома найближчими днями. Просив молитися, щоб усе вдалося. І пішов – із усмішкою і запалом в очах. Коли я зачинила за отцем двері, мені здалося, що після нього залишилася смуга світла.

Невдовзі йому таки вдалося виїхати³⁴.

Ці події відбувалися 11, 12 і 13 лютого 1940 року по всій східній Польщі. Приблизно за 10 днів місцева влада Союзу збройної боротьби вже знала, що тоді вивезли близько мільйона польських селян. Згодом виявилось, що ці підрахунки були доволі точні.

Доводилося все це якось витримувати, а це вдавалося дедалі складніше. Стрімко наближалася жадана й довгоочікувана весна, а на політичному горизонті все залишалося без змін.

Ми себе втішали тим, що по радіо, звісно, не можуть розповідати всієї правди, адже, очевидно, готується генеральна атака. Усе ще стояв страшенний холод, арештів більшало. Почастішали й новини про катування, якими з людей вибивали зізнання. Людей не тільки били до крові й застосовували до них інші тортури, а й часто вдавалися до советських методів – наприклад, заганяли цвяхи під нігті. Нерідко катами

³⁴ За кілька годин у двері подзвонили. На порозі стояв незнайомий робітник. Він не привітався й не зайшов, тільки сказав: «Ксьондз Федорович поїхав. Усе вдалося». Розвернувся й пішов. Я тільки й устигла крикнути йому вслід «дякую» (К. Л.).

були євреї. Цьому сприяла велика кількість євреїв у структурах НКВС та комунізація єврейського пролетаріату, значна частина якого від початку окупації перейшла на бік більшовиків. Та мене втішало те, що не всі євреї були такі³⁵. Якось до мене завітав незнайомиць, попросив вибачення, що не називає свого прізвища, тільки сказав, що він єврей і саме тому прийшов. Попросив мене винести з дому цінні речі – інакше я все втрачу. Вони візьмуться за поляків, а люди з «антиреволюційним» походженням, ясна річ, під ще більшою загрозою. Укінці він додав, що попередити мене – його обов'язок як єврея. Хоч особисто ми й не знайомі, але він не міг не прийти до людини, яка в університеті виступала проти побиття євреїв, – і пішов собі. Такі візити – одного разу з грошовою пропозицією – повторювалися ще двічі.

А польське суспільство все чекало. Часу було вдосталь, це теж неабияк пригнічувало. В університеті взагалі не було роботи, лекції велися на такому низькому рівні³⁶, що практично не вимагали підготовки, а про наукову роботу годі було й мріяти. Ця відсутність зусиль, від якої всі неймовірно втомилися, спостерігалася в усьому Львові, не тільки в університеті. Не лише поляки, а й українці і приїжджі більшовики щоденно багато годин займалися роботою, та ніхто не працював. Отупіла млявість і безмежне збайдужіння до праці, у яку ніхто не вірив, – ось така атмосфера панувала. Я тоді давала уроки англійської одному з наших професорів. Мій учень виявився здібним, тож за кілька місяців ми вже могли взятися за читання. У мене випадково опинилася книжка, яка здавалася найбільш відповідною: лорд Актон, «History of Freedom». Навряд чи цю блискучу книжку хтось колись читав проникливіше

³⁵ Я виховувалася в душі, що засуджував антисемітизм, і таких поглядів дотримувалася надалі (К. Л.).

³⁶ Рівень слухачів невпинно спадав (К. Л.).

і вдумливіше, ніж ми, які втратили найбільшу цінність, – а саме вона була величним мотивом цих есе. Це читання було для нас своєрідним протестом, єдино можливим, але потужним, позаяк духовним, проти всього, що відбувалося довкола.

Тоді з Комарна долітали різні новини. Там арештували директора лісництва Кароля Дудіка, який 30 із гаком років був вірним другом нашої родини. Він поплатився життям за любов до праці, бо Комарна так і не покинув, незважаючи на мої благання. Невдовзі москалі його вивезли, врешті він десь помер у тій безмежній Росії³⁷. Після його арешту сім'ю Дудіка вивезли до Казахстану.

Потім також мені дали знати, що зі львівського НКВС надійшов запит до місцевої влади в Комарні – як я ставилася до населення до війни? Районні комітети видали на моє ім'я позитивну характеристику, а копію надіслали на університетську адресу. Це не віщувало нічого доброго, проте невдовзі нас усіх хвилювали вже набагато важливіші справи. Минув Великдень, а з ним і великі сльози по костелах, коли співали «Веселий час нам днесь настав». Свята припали на кінець березня, а 10 квітня вся Європа здригнулася. Гітлер захопив Данію і напав на Норвегію! Ми прокинулися, ніби з кошмарного сну. Нарешті! Нам видавалося, що в цю пору, коли гірські ріки скидають з себе зимові окови, низка катастроф почне скидати з нас ці страшні кайдани. Ми ні на крок не відходили від радіо. Нас ніщо інше не цікавило. Усі неприємності чи особисті небезпеки здавалися нічим, «а зрештою – тепер уже зовсім недовго».

Тому я не надто звернула увагу на слова Гані, що вже другий день приходить якийсь майор і запитує про мене. Також Ганя згадала, що на ньому був кашкет із темно-синім денцем.

³⁷ 1996 року у Варшаві донька Кароля Дудіка знайшла його ім'я і прізвище в одному з новіших списків жертв Катинського розстрілу (К. Л.).

Урешті він мене застав. Це був росіянин, який не мав у собі нічого грубого, з вишуканими манерами, високий блондин. Представився майором Бедьяєвим. Він сів і дуже ввічливо й спокійно сказав, що відтепер житиме в мене. Я відповіла, що вже маю співмешканців, зрештою, моя квартира як помешкання університетської викладачки не підпадає під реквізицію, і я вказала йому на «бумагу», що висіла на дверях відтоді, як ми спекалися Павлишенка. Вислухавши мене, майор спокійно сказав: «Ви вже не в університеті», відтак вийняв із портфеля і простягнув мені документ. Лист був дуже короткий, адресований Бедьяєву з університету. У ньому повідомлялося, що мене звільнено. Я сказала, що, допоки особисто не отримаю офіційного повідомлення, я не вважатиму себе звільненою і от навіть зараз маю іти в університет на лекції. Майор чемно відповів, що все чудово розуміє і що повідомлення я отримаю неодмінно.

Я подалася в університет. На факультеті ніхто нічого не знав. Я пішла читати лекцію. На вході в аудиторію мені заступила дорогу незнайомка й попросила хвилину поговорити вічна-віч. Ми відійшли в бічний коридор. Вона сказала, що Союз збройної боротьби почасти викрили, що, ймовірно, йдеться про зраду, що кілька осіб із мого кола арештували, що її прислав знайомий інженер, який живе в її будинку. Тоді я пригадала її прізвище на дверях під'їзду тієї ж кам'яниці. Відтак вона сказала, що я негайно повинна втікати, що повертатися у квартиру мені не можна. Я їй вірила, але мені було заборонено без наказу вступати з будь-ким у розмову, зрештою, я знала, що той інженер – дуже благородна людина, але водночас емоційна, тому його слів я не сприйняла за точну інформацію. Я відповіла, що нічого не розумію, нічого не знаю і мушу йти на лекцію. Я зайшла в аудиторію і розповідала про ранні скульптури Донателло.

Того ж дня я офіційно отримала паспорт категорії I, себто мені як професорці університету надали советське громадянство з огляду на те, що я приношу велику користь державі. Я знала, що такий паспорт, а його рідко кому видавали, «повною мірою» захищав від вивезення і що таким чином советська влада показувала: заради моєї наукової кваліфікації вона заплющує очі на моє ганебне походження.

Наступного дня, 11 квітня, вранці на кафедрі прийшов лист, такий самий, як і той, що показував Бедьяєв, – про моє звільнення з університету. Професор Подляха³⁸, завідувач кафедри, пішов у цій справі до «ректора» Марченка, який йому відповів, що його обов'язки полягають не в тому, щоб заступатися за таких професорів, як я, а щоб школити професорів – синів робітників.

Увечері друзі порадили мені кілька діб не ночувати вдома, позаяк, утративши працю, я стала простою «поміщицею», на чію квартиру ще й зазіхає майор НКВС. Я неохоче сприйняла цю пораду, але погодилася, вважаючи, що будь-яка бравада тут недопустима. Тож я переночувала у Вісі Городиської, у неї була вільна канапа. Ми не могли наговоритися, вражені численними арештами минулих днів. Забрали багато голів сімей, передусім лікарів і землевласників. Ми знали, що вони ще у Львові, ув'язнені в «Бригідках».

Наступний день, 12 квітня, минув спокійно. Після обіду відбувся звичайний урок англійської в моїй бібліотеці, відтак я пішла з дому. Після вечері у друзів товариш проводив мене до знайомих, у яких я мала ночувати. Близько 22-ї ми проходили повз мій будинок. У знайомих я вклалася на софу. Спалося погано: всю ніч гуркотіли автівки і брички, панував дивний

³⁸ Владислав Подляха (1875–1951) – професор історії мистецтв у Львівському університеті. З грудня 1939 р. – директор Музею історії Львова. Після війни – професор Вроцлавського університету.

рух. Удосвіта нас розбудила сторожика, повідомивши, що вночі вивезли ледь не пів Львова. Ми підійшли до вікон.

При дуже блідому світлі світанкових сутінків проїжджали вантажівки, заповнені людьми. Люди були добротно вдягнені, пригадую жінок у траурних вуалях, що сиділи на кузовах, мов ідоли. Солдати Червоної армії і міліціанти наглядали за ними, стоячи на східцях. Ми за всім цим спостерігали, аж раптом прийшов знайомий, який проводив мене ввечері. Він із дивним виразом обличчя вручив мені пакунок. Я розгорнула – там було моє туалетне приладдя і трохи білизни. «Це Ганя передала, вам не можна повертатися. Вони у вашій квартирі, чигають на вас». Він розповів, що вони прийшли ще звечора й уже сиділи в мене вдома, коли проходила повз, повертаючись із вечері. Уночі їх прийшло ще більше, у повному озброєнні – загалом восьмеро. З автоматами в руках вони вимагали в Гані зізнатися, де я ночую. Дівчина вперто твердила, що нічого не знає. Під ранок вони врешті пішли, проте стежили з вулиці. Тоді Ганя вислизнула, але пішла не до мене, а в протилежному напрямку, щоб заплутати їх. Вона побігла до моїх друзів, щоб вони мене попередили.

Тим часом надходили новини з усіх куточків міста. В обід ми вже знали, що люди, яких забрали, перебувають у потягах на львівських вокзалах. Цього разу – винятково містяни, офіцерські сім'ї, чиновники-пенсіонери, лікарі та землевласники. Ці чотири категорії тоді дуже прорідили, причім забрали й ті сім'ї, чиїх голів арештували кілька днів тому. З «беженців», себто втікачів із заходу, тоді нікого не взяли. Із землевласників у перших рядах пішли ті, кому совіти з їхніх колишніх маєтків дали позитивну характеристику. Адже «поміщик», який не тільки не кровопивця, але ще й має суспільну свідомість і викриває пропагандистську брехню, – небезпечний ворог революції.

І знову міське й підміське населення кинулося на вокзали, щоб подавати у вагони все необхідне, знову в потяги почали прокрадатися священники.

Власність засланців відразу ж розпродували, а виручені кошти мали переслати їм готівкою. Я знаю кілька випадків, коли все саме так і відбувалося. До моєї квартири першого ж дня вселився майор Бедьяєв. Частину моїх меблів він спалив, «позаяк їх ніхто не хотів», а ще частину вкрав сторож. Тоді зникли й мої нотатки, але головне – наукова бібліотека, не кажучи вже про інші речі, як-от пам'ятки, що залишилися від покійних близьких. Я знаю, що тисячі, мільйони людей по всій Європі впродовж минулих років пережили таке ж лихо. Та від цього не тільки не легше, а навпаки – важче. Що більше серед нас людей, у яких відібрали минуле, то ймовірніша небезпека того, що перерветься традиція, духовність, культура загалом.

Я тим часом була змушена переховуватися. Я не могла залишатися в людей, про яких усім було відомо, що це мої друзі, оскільки знала: мене розшукують. Тоді мене прихистили знайомі, які не мали жодних зобов'язань допомагати мені. Цей тритижневий період видався для мене нечувано прикритим. Усвідомлення того, що я постійно наражаю на небезпеку своїх опікунів, страшенно пригнічувало. Щоразу, коли хтось дзвонив у двері, я думала, що це НКВС, хвилювалася за своїх господарів, сама не надто знала, що робити. Мені здавалося, що перейти на той бік, під німецьку окупацію – немає сенсу, що під Гітлером немає можливості працювати, що моє завдання натомість (якщо вже я не можу тут витримати, не можу дочекатися близького «моменту воскресіння») – потрапити за кордон, у Італію, а звідти – до уряду у Франції і до англосаксонських країн. Тоді я була переконана, що там не знають про те, що в нас відбувається, що в них замало інформації, адже

радіопрограми завжди розповідали тільки про терор і жорстокість німецької окупації!

Як на зло, перебратися через Карпати в Угорщину або Румунію тоді було неможливо. Усі останні групи було схоплено, ніхто з провідників уже навіть не хотів пробувати – так ретельно в ті дні стерегли кордон. Сьогодні, коли я пишу ці слова, серце переповнює вдячність вищій волі, яка тоді перекреслила ті нерозумні плани й таким чином дозволила мені бути і працювати в Польщі ще два роки. А тоді залишалося чекати, що, власне, було найгіршим. Я намагалася по змозі ефективно використати час і приготуватися до роботи за кордоном. Ішлося про перший етап – про Рим.

Відновивши контакт із ксьондзом Влодзімежем Ценським, я просила запитати в нього, чи ми могли б побачитися до мого від'їзду, адже, їдучи до Риму, я б хотіла мати інформацію і вказівки, що сказати у Ватикані. Одного дня отець Ценський передав, що буде на Головній пошті о 17-й, а звідти Віся Гордиська проведе його до мене. Тож я приготувала ряд запитань і з нетерпінням чекала на людину, якій безмежно довіряла. Я була переконана, що ця прощальна розмова, яка з особистих причин була дуже важливою для мене, дасть мені орієнтири щодо інформаційної роботи, до якої я готувалася. Минула 18-та – ніхто не приходив. Урешті близько 19-ї з'явилася Віся, сама. Я тільки глянула на неї і сказала: «Ценського арештували». – «Так». Вона розповіла, що отця забрали після обіду, з його парафіяльної канцелярії, у сутані – так він хотів. Бо частенько говорив мені: «Мене колись точно заберуть, тільки б у сутані. Тепер потрібно носити цивільне, щоб не наражати на небезпеку людей, до яких я ходжу, але я б не хотів проїхатися російською глибинкою в цьому одязі». Цей арешт викликав у Львові велике пригнічення, тим більше, що тоді ще не ослабло загальне приголомшення від масових вивезень. Відтоді

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.